

שירי כלולות לר' משה בן נחמן נין ר' אלעזר בירבי קליר

שולמית אליצור

חֲתָנוּ, חֶלְקֶךָ יִנְעָם; פְּלֵה, הַיּוֹתֵךְ לְשֵׁם וְלִתְהִלָּה.
לשלמה יוסף ולבתיה חוה אליצור
ליוסף מנחם וליעל ליאורה פרנק
בברכה לבניין עדי עד

לפני יותר מארבעים שנה נתפרסם מגניזת קהיר מעריב לפסח שחל בשבת, פרי עטו של פייטן שחתם את שמו לכאורה 'נחמן נין אלעזר בירבי חזק קליר'.¹ הפיוט נדפס מאמצעו, וכאשר נתגלתה תחילתו, גם היא מגניזת קהיר, התברר שחתימתו השלמה היא 'משה החזן בן נחמן נין אלעזר בירבי חזק קליר'.² מי הוא אותו משה

* את השירים הנדפסים במאמר מצא קדם גולדן במסגרת מחקר הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מענק 753/19, בראשות ד"ר מתי הוס.

- 1 עזרא פליישר, 'עניינים קיליריים', **תרביץ**, נ (תשמ"א), עמ' 299-301.
- 2 בפיוטי מעריב משולב קטע חריג המעביר לפסוק 'מי כמכה' שבברכת הגאולה, והוא מכונה במחקר 'זולת' (בכתבי יד הוא מכונה גם 'אמת'); ראו: עזרא פליישר, **שירת הקודש העברית בימי הביניים**, ירושלים תשל"ה, עמ' 244. אורכו של הזולת אינו קבוע, ופליישר – שגילה את המעריב מאמצע הזולת – לא יכול לדעת שאין זו תחילת הזולת ושהחתימה לא החלה בו, אך הוא נזהר וכתב שיייתכן שהחתימה המלאה היא '[...] בן נחמן' וכו'. את תחילת המעריב גילה פליישר עצמו תוך כדי עבודת הקטלוג השיטתית במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה. פליישר חשב שהאותיות 'אל' של 'אלעזר' הופיעו בשתי החטיבות הראשונות של המעריב, ולא שם לב שהן נמצאות לפניו, אחרי 'נין', במילים 'אשוררו' ו'ליל שמורים' הפותחות את הטורים הבאים. לגבי הקדמת 'חזק' ל'קליר' שיער פליישר שהדבר מכוון, אבל ייתכן גם שזו טעות הפייטן, וכבר מצאנו טעויות מן הסוג הזה בחתימותיהם של פייטנים. כיוון שתחילת המעריב טרם נדפסה, אני מביאה אותה כאן על פי כ"י ורשה, ספריית הקהילה היהודית (לשעבר), 54/19, בהשלמות מכ"י קיימברידג' T-S NS 201.108 (החתימה 'משה החזן בן' מופיעה בראשי הטורים, ובראש כל מחרוזת – אחרי מילת הקבע 'ליל'):

לֵיל / מְכַל לֵילוֹת מְשׁוֹנָה
שְׁבִיתֵת מְלֶאכָה וּפְסִיחַת מְתַעֲנָה
הַפְּגָשׁוּ בְּלֶחֶם יוֹמִים מְשֻׁנָּה
בֵּין עַרְבֵיתֶם אֶבְרָד אֶל מְקֻשֵׁב וְעוֹנָה
בְּרוּךְ... < המעריב > ערבים <

בן נחמן המתהדר בייחוסו אל גדול פייטני ארץ ישראל הקדומים? על פי סגנון הפיוט, כפי שכבר קבע פליישר, נראה שהיה פייטן מזרחי מאוחר, שפעל לא לפני המאה העשירית ('נין' משמעו 'צאצא', גם צאצא רחוק; ר' אלעזר בירבי קליר עצמו נפטר כנראה סביב אמצע המאה השביעית).³

לאחרונה שיתפני החוקר קדם גולדן בקובץ שירים שהעתיק מכתבי יד מאוסף פירקוביץ שבסנט פטרבורג. בין השירים הללו ראיתי שני שירי חתונה קלילים המועתקים בכ"י פירקוביץ II A 2117 דף 10 בתוך לקט של שירי זמר ופזמונים. בשיר השני משכה את עיניי חתימת השם 'לעזר' או 'אלעזר', שבצבצה בראשי כמה ממילותיו. החתימה הייתה קשה לזיהוי, שכן לפניו באו כמה אותיות שלא הצטרפו לשם פרטי. ניסיתי לפענח את המשך החתימה כדי לדעת מי הוא אותו אלעזר, ונדהמתי לגלות שהמשכה הוא 'בירבי קליר חזק'. ההפתעה הייתה גדולה, שכן ר' אלעזר בירבי קליר לא נהג לכתוב פזמונים קלילים שאינם חלק מפיוטים המעטרים את התפילות או את ברכת המזון: פזמונים כאלה מאפיינים את תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת ולא את זמנו הקדום. חזרתי אל האותיות שדילגתי עליהן בראש הפיוט, ומצאתי שהן מצטרפות למילה 'נין'. שבתי אפוא אל השיר הראשון שבצמד, וראיתי שהוא חתום 'משה בן נחמן'. שני השירים יחדיו מעמידים אפוא שוב את חתימתו המלאה של מיודענו, 'משה בן נחמן נין אלעזר בירבי קליר חזק'.

לִיל / הַחַשְׁמֵינָה בּוֹ גּוֹאֵל
 הַדּוֹת הַנִּחַת לְחוּצֵי נֶם מִי אֵל
 זָרֵם מִיָּם שֶׁטָפוּ וְהִצְדִּיק אֵל
 נָא שְׁמֹר הַבְּטָחַת בְּנֵי בְכוֹרֵי יִשְׂרָאֵל
 בְּרוּךְ... אוֹהֵב שְׁמַע

אמ>ת

לִיל / בְּחַפְזוֹן יִצְאָתִי
 בּוֹ פְסָחִי וְנִחַתִּי
 שְׁבֵת הִיא לִי

לִיל / נְשִׂאתִי בְצָקִי
 נִפְשָׁתִי בְנִשְׁף חֲשָׁקִי
 פְסַח הוּא לִי...

3 לדיון בעדויות על זמנו של הקלירי, כולל הפניות למחקרים קודמים, ראו: שולמית אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה עד ימי ר' אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשע"ט, עמ' 703-697.

השירים שונים זה מזה בתבניתם: בשיר הראשון נפתחות המחרוזות (חוץ מהראשונה) במילת הקבע 'כָּלָה' ונחתמות בסימות מקראיות המסתיימות גם הן במילה 'כלה' וקובעות את חרוז הפיוט. רק במחרוזת האחרונה אין סימת מקראית וחרוזה שונה. במחרוזת זו חסרה חתימת הפייטן, וקשה לדעת אם היא תוספת מאוחרת או שמא משה בן נחמן עצמו הוסיף אותה וחשב לסיים בה את הזמר, ורק לאחר מכן נמלך וכתב שיר נוסף המשלים את החתימה בציון ייחוס לאבי אבותיו. בשיר השני אין סימות מקראיות סדירות, ובמחרוזותיו באות שתי מילות קבע: כל טור ראשון נפתח ב'חתן', וכל טור שלישי – ב'כלה'. גם מעתיק כתב היד הבלוי את השיר השני ורשם בראשו את הכותרת 'אחר'. ואולם למרות השינוי התבניתי החתימה מוכיחה ששני השירים נכתבו ברצף אחד.

ההתמקדות בכלה בשיר הראשון חריגה: רוב שירי החתונה הקדומים ממוקדים בחתן, ולכל היותר הפייטן יוצר מעין סימטרייה בין החתן לכלה, כמו בשיר השני שלפנינו, וגם זאת רק במקרים נדירים למדי.⁴ ואולם עיון מעמיק בשיר מגלה שהכלה בשלוש המחרוזות הראשונות איננה האישה הנכנסת לחופה אלא סמל לכנסת ישראל, ואליה פונה הפייטן בהבטחות נחמה. בנקודה זו שוב בולטת המחרוזת האחרונה בשיר בחריגותה: הפייטן פונה בה לכאורה אל הכלה הפרטית, אם כי אפשר לפרשה בשני הרבדים – גם כפשוטה וגם כסמל לגאולה. בשיר השני באות, כצפוי, ברכות לחתן ולכלה. העתקת המחרוזת האחרונה שלו נשלמה בסוף העמוד, ואין דרך לקבוע אם זה אכן סוף השיר, כמשתמע מהחתימה, או שהפייטן הוסיף גם בו עוד משהו אחרי שהשלים את חתימתו.

וזה לשון השירים (בגלל רצף החתימה הם ממוספרים יחד):

4 לדוגמה מעניינת לשיר המבליט את הסימטרייה בין חתן לכלה ראו: שולמית אליצור, "מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת": שירים לחתונה מן הגניזה לר' יחזקאל הכהן, ר' אלחנן בר שמריה ואחרים, מסכת, טז (תשפ"א), עמ' 58-63. השיר בולט על רקע רוב השירים האחרים המתפרסמים במאמר זה, המוקדשים לחתן (בעיקר בעמ' 43-51), ובמקרים שבהם הכלה עומדת במרכז אין היא אלא כנסת ישראל (שם, עמ' 64-71). בחלק מהמקרים מדובר בשיר לאומי המשמש שיר חתונה בשימוש משני בלבד.

לחתן

מְשׁוֹשׁ חֲתָן עַל פֶּלֶה
 מְשׁוֹשֵׁף יוֹשֵׁם, נְדָגְלָה
 שְׁמוֹעַ בְּחֻצוֹתַיִךְ כְּלוּלָה
 קוֹל חֲתָן וְקוֹל פֶּלֶה

פֶּלֶה 5
 הַיּוֹתֵף לְשֵׁם וּלְתַהֲלָה
 בְּהִשְׁבִּיבוֹ שִׁפְטֵיךְ כְּבַתְּחִלָּה
 נִטְעֵךְ כְּגִפֵּן שְׁתוּלָה
 גֵּן נְעוּל אַחוֹתַי כְּלָה

פֶּלֶה 10
 נִזְר וְכֶתֶר מְכוּלָּלָה
 חֲזוֹת מֶלֶךְ בִּיפְיוֹ מְסוּגָלָה
 מְכוֹן נוֹה קִדְשׁ מְכֻלָּה
 אֶתִּי מְלַבְּנוֹן פֶּלֶה

פֶּלֶה 15
 סְגוּיַת מְהַר וּמִתָּן
 תַּחֲשֵׁק כְּשֶׁרָה לְאִיתָן
 וְיִשְׁמַח בָּהּ חֲתָן
 גַּם הִיא תִשְׁמַח בְּחֲתָן

ביאור: שיר א. 1-2 משוש... נדגלה: משושך, הנדגלה (כנסת ישראל, על פי שיר השירים ו, ד), יהיה ('יושם') כ'משוש חתן על פלה', על פי ישעיהו סב, ה. 3-4 שמוע... כלה: וישמע 'בערי יהודה ובחצות ירושלים [...] קול חתן וקול פלה' (ירמיהו לג, י-יא). ו'כלולה' – פנייה נוספת אל כנסת ישראל, כלילת היופי. 5 כלה: פנייה לכנסת ישראל. היותך לשם ולתהלה: על פי צפניה ג, כ. 6 בהשיבו שפטיך כבתחלה: על פי ישעיהו א, כו. 7 נטעך כגפן שתולה: ותינטעי בארצך כגפן שתולה, והצויר על פי יחזקאל יז, ח-י. 8 גן... כלה: שיר השירים ד, יב. 9 מכוללה: מעוטרת. 10 חזות... מסוגלה: כנסת ישראל נבחרה כסגולה לחזות בשכינת ה' ('חזות מלך ביפיו', על פי ישעיהו לג, יז). 11 מכון נוה קדש: כינוי למקדש, על פי שמות טו, יג; שם יז. מכלה: כנראה: נכספת, לשון כיליון עיניים; אך פיענוח המילה וניקודה מסופקים. 12 אתי מלבנון כלה: שיר השירים ד, ח. 13 סגוית: מרובת; אך הפיענוח מסופק. מהר ומתן: בראשית לד, יב. 14 תחשק: תהיה אהובה ורצויה. כשרה לאיתן: כמו ש'איתן, זה אבינו אברהם' (ויקרא רבה ט, א) אהב את שרה.

אחר

חַתָּן	נֹת בַּיִת קַח	
	יוֹסִיף אֲמֹץ וְלֶקַח	
כֶּלֶה	נוֹדְפָה רֶקַח	
20	אֹהֶלוֹת עִם מוֹר וְרוֹקַח	
חַתָּן	לְעֶזְרוֹ נִשְׁקַל	
	עֶרוֹךְ מֵאֲזֵנֵי צְדָק וּמִשְׁקַל	
כֶּלֶה	זָבַד טוֹב תִּסּוּקַל	
	רְחוּשׁ חוֹק חֲמוֹר וְקַל	
חַתָּן	בְּלֹא גְנֵי וְשִׁמְצָה	25
	יִשְׁמַח בַּפְּנִים וּשְׁמִצָּה	
כֶּלֶה	רְנָן בְּדִיצָה	
	יִפֶּה אֶת רְעִיתִי כְּתִרְצָה	
חַתָּן	קֶרְבֵּן יִרְצָה	
	לְאַשֶׁר יִרְאִיו רִצָּה	30
כֶּלֶה	יְדוּעָה עַד קֶצֶה	
	רְגִישַׁת מְצָא, ל' [א] מוֹצָא	

שיר ב. 17 **נות בית**: תהלים סח, יג, וכאן כינוי לכלה. 18 **יוסיף אמץ**: איוב יז, ט, ומשמעו: החתן יתחזק. **ולקח**: ויוסיף לגדול בתורה, שהיא 'לקח טוב' (משלי ד, ב). 19 **נודפה רקח**: מבושמת, שריחה הטוב נודף. 20 **אהלות עם מור**: מיני בשמים, על פי שיר השירים ד, יד ועוד; וייתכן שאחרי 'מור' מסומנת בכתב היד עוד מילה קצרה. **ורוקח**: ומרקחת בשמים (על פי שמות ל, כה). 21 **חתן לעזרו נשקל**: החתן והכלה ('עזרו', על שום בראשית ב, יח) שקולים זה כזה, מתאימים זה לזו. 22 **ערוך מאזני צדק ומשקל**: כנראה ללכת יחדיו בדרכי ישר; ו'מאזני צדק' על פי ויקרא יט, לו. 23 **זבד טוב**: בראשית ל, כ, וכאן משמעו חלק טוב. **תסוקל**: המילה אינה סבירה כאן, וייתכן שהשתבשה מ'תשוקל', כלומר תיקח, תקבל (על פי הארמית). 24 **רחוש... וקל**: כדי שהחתן והכלה יהגו יחדיו בחוקי התורה, חמורים כקלים. 25 **בלא גני ושמצה**: בלי חטא. 26 **בפנים ושמצה**: מילת 'ושמצה' נגדרה כנראה מהטור הקודם, ואולי צריך להיות: 'בפנים וְחוֹצָה', כלומר בבואו לביתו ובצאתו לחוץ. 27 **כלה רנן בדיצה**: ועל הכלה נרנן ונאמר בשמחה (את האמור בהמשך): 28 **יפה את רעיתי כתרצה**: שיר השירים ו, ד. 29 **חתן קרבן ירצה**: מעשיו הטובים של החתן יירצו כקורבן. 30 **לאשר יראיו רצה**: לפני ה', ה'רוֹצָה [...] אֶת רְאִיו' (על פי תהלים קמז, יא). 31 **ידועה עד קצה**: שבחה של הכלה ידוע עד קצה הארץ. 32 **רגישת**: דיבור, אמירת.

חֶלְקֵךְ יָנַעַם	חֶתָּו	
זְהַבְךָ הַטּוֹב לֹא יוֹעֵם		
קְנֹת אִמְרֵי נַעַם	פֶּלֶה	35
[ת]עֲנִיף הַזֵּגִים בְּטוֹב טַעַם		

מצא ל[א] מוצא: בכתב היד 'לו', אבל נראה שצריך להיות 'לא' (ואולי 'או'), על פי המסופר בבבלי, ברכות ח ע"א, שכשאדם נושא אישה בארץ ישראל שואלים אותו 'מצא או מוצא', כלומר 'מצא אשה מצא טוב' (משלי יח, כב) או 'ומוצא אני מר ממנות את האשה' (קהלת ז, כו). 34 **זהבך הטוב לא יועם:** בהיפוך האמור באיכה ד, א. 35 **אמרי נעם:** משלי טו, כו; טז, כד, והוא כינוי לדברי תורה. 36 **תעניף:** יצאו ממנה ענפים, תלד בנים (התי"ו מחוקה בכתב היד, והשלמתיה על פי העניין). **הוגים בטוב טעם:** בנים לומדי תורה ('טוב טעם' על פי תהלים קיט, סו).